

наведення порядку в цій сфері. В перспективі загальний закон про публічні (або адміністративні) послуги якщо і потрібен, то мав би не так регулювати процедуру їх надання, як визначити види послуг, які повинна надавати держава і органи місцевого самоврядування, унормування питання плати за послуги.

Взагалі, на нашу думку, доктрина адміністративних послуг допомогла б досягти найважливішого завдання адміністративної реформи — змінити ідеологію діяльності держави з владарювання на служіння.

Література

1. Концепція адміністративної реформи в Україні. — К.: Держ. коміс. з проведення в Україні адмін. реформи, 1998. — 62 с.
2. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К.: Ін-Юре, 2002. — 668 с.
3. Голоспіченко І. Правове регулювання падаючих державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів // Право України. — 2003. — № 10. — С. 86–89.
4. Гаращук В. Управлінські послуги — повний інститут чи пова помилка? // Вісник АПрІІ України. — 2001. — № 3. — С. 109–114.
5. Коломєєв Т. Управлінські послуги в контексті взаємодії особи й органів місцевої влади в Україні: концептуальний і нормативний аспекти // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. М. Серьогін та ін. — Дніпропетровськ, 2002. — Вип. 1 (7). — С. 178–182.
6. Матеріали семінару «Реформування основних адміністративно-правових інститутів: проблеми теорії і практики». Центр політико-правових реформ, 28 листопада 2003 р. — К. — С. 52.
7. Адміністративне судочинство в Україні. Адміністративно-процедурний кодекс України (проект). — Х.: Кодекс, 2003.
8. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Монографія. — К.: Факт, 2002.
9. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Авт.-упоряд. В. П. Тимошук. — К.: Факт, 2003. — 496 с.
10. Коліушко І., Тимошук В. Управлінські послуги — повний інститут адміністративного права // Право України. — 2001. — № 5. — С. 30–34.
11. Коліушко І. Управлінські (адміністративні) послуги — повела адміністративного права // Офіційний сайт Центру політико-правових реформ www.centre.pravo.org.ua

УДК 347.764(477)(091)

В. М. Юрах

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ СТРАХУВАННЯ

Подолання соціальної напруженості та збереження соціальної рівноваги, що є актуальною проблемою і напрямом державної політики, набувають важливого значення в сучасних умовах реформування економічної та політичної системи України. Виходячи з цього, відбувається переорієнтація постулатів фінансового права на новий лад у системі захисту юридичних та фізичних осіб від матеріальних витрат, до яких можуть призвести нещасний випадок чи інші ризикові обставини. Страхування є основною правовою формою фінансового захисту в економічно розвинутих країнах. Досвід розвитку страхування в цих

країнах показує, що добре налагоджена страхова справа активно сприяє розв'язанню соціальних проблем. Наші предки добре усвідомлювали це, будуючи спеціальні приміщення для зберігання провізії на випадок можливої небезпеки. Неможливо не брати до уваги ті архітектурні знахідки, які є підтвердженням історичної зрілості страхування [1]. Безумовно, сучасний стан страхування не можна порівнювати з тими первинними формами страхування до історичного періоду.

Україні необхідні радикальні зміни, щоб вийти на шлях економічного розвитку. Вони неможливі без посилення уваги до інституту страхування як соціально-економічного механізму захисту господарської діяльності від руйнівної дії стихійного лиха, нещасних випадків, несприятливих змін ринкової кон'юнктури тощо.

Оскільки дії названих факторів призводять до негативних наслідків, то можна стверджувати, що кожне майнове право може стати жертвою нещасного випадку, звичайно, на шкоду майновим інтересам їхніх суб'єктів. Один такий випадок може позбавити особу значної частини її власності або навіть призвести до повної злиденності [2].

Страхування є тим засобом захисту, за допомогою якого можна мінімізувати негативну дію різноманітних явищ у суспільному житті й навіть попередити чи взагалі усунути небажані наслідки їхньої дії. Отже, об'єктивна необхідність існування та розвитку страхування в нашій державі викликана тим, що воно є ефективним, раціональним, економічним та доступним засобом захисту майнових інтересів як суб'єктів, які господарюють (виробників товарів та послуг), так і громадян.

Якщо в зарубіжних країнах страхування є вже усталеним правовим інститутом (страхові системи та їхні правові засади створювалися впродовж століть), то в країнах з перехідною економікою, до яких належить наша держава, страхування ще перебуває в стадії становлення і розвитку. Крім того, нові основи організації і функціонування економіки обумовлюють необхідність приведення національного страхового законодавства у відповідність до потреб ринкової економіки. Проблеми, що виникають у процесі розвитку страхування, зумовлені низкою причин, у тому числі суперечливим ходом політичних, соціально-економічних перетворень, які відбувалися в нашій державі.

Слово страхування увійшло в українську мову давно. Воно має відповідники в інших мовах: «insurance» [3] — в англійській, «assurance» [4] — у французькій, «versicherungs» [5] — у німецькій мовах. Західні філологи вважають, що термін має латинське походження. В основі його — слова «securus» і «sine cura», які означають «безтурботний». Отже, страхування відбиває ідею застереження, захисту та безпеки.

У науці існує декілька точок зору на питання щодо існування страхування в капіталістичних формаціях. В. К. Райхер наводить як приклад праці таких учених, як Манес, Еренбург, Емар, Шмолер та інших [6].

Схожі твердження зустрічаються також у російській дореволюційній літературі. Наприклад, Г. Ф. Шершеневич писав, що «вперше ідея страхування зна-

ходить собі застосування в галузі морської торгівлі», а «морське страхування з'являється приблизно в XIII столітті на Середземному морі». На його думку, ідея страхування передбачає капіталістичну організацію, за якої можливо допустити думку про розподіл прибутків» [7].

Але в науці існує також інша точка зору, відповідно до якої страхування існувало й протягом середніх віків, навіть в давнину [8].

Закони Вавилонського царя Хамурапі, будучи визначною пам'яткою давньосхідного права, що дійшли до наших часів, передбачають договори між учасниками торговельного каравану про спільну відповідальність за збитки, якщо в разі розбійного нападу кому-небудь спричинять їх.

Не лише в купців, а й у піратів на території Стародавньої Греції була присутня участь у взаємних витратах. Це були купці-пірати, які промишляли за рахунок як розбійницької, так і торговельної діяльності. Їхні домовленості полягали у взаємному розподілі витрат, які могли статися внаслідок ризикової діяльності купців-піратів. Укладання подібних угод підпорядковувалось єдиній цілі: забезпеченню відшкодування збитків від стихійних та інших загроз кожному із учасників торговельного колективу за рахунок його членів. На острові Родос 916 року до н. е. був прийнятий ордонанс, в якому була наведена система розподілу збитків при загальній аварії, принципи якої збереглися до наших днів [9]. Із посиланням на тексти Тіта Лівія, Цицерона та Светонія стверджувалося, що в Давній Греції, в епоху Александра Македонського, вже існували взаємні та акціонерні страхові товариства, а договір страхування як такий вже існував у давніх римлян, хоча й без звичної для нього правової форми [10].

Страхування, яке було поширено в Стародавньому Римі, ґрунтувалося на обов'язковості регулярних платежів. Ця система побудована на встановленні страховиком чітко обумовленої суми платежів, незалежно від раніше завданих збитків, що уможливлювало акумулювати страхові засоби та створити фонд до настання небажаного страхового випадку. За рахунок цього фонду відбувається відшкодування витрат. Він мав суворо цільове призначення. Отримати кошти міг лише спадкоємець за заповітом, оскільки передбачалося, що саме він, на погляд заповідача, найкраще й за цільовим призначенням використає зазначені кошти.

У Давній Індії, Давньому Єгипті були страхові організації професійно-корпоративного типу, переважно організації взаємодопомоги ремісників та торговців. До завдань цих організацій входило надання матеріальної допомоги їх членам при нещасних випадках, а у випадку смерті — осиротілим сім'ям. Унаслідок браку наявних відомостей, що залишають відкритим питання про те, чи існував в них постійний страховий фонд чи допомога виплачувалася у порядку наступної розверстки. На думку деяких учених, тут вже виплачувалися регулярні, пов'язані з визначеними строками страхові платежі [11].

На перших етапах становлення середньовіччя не вносило своїх корективів у страхову справу. В середні віки страхування розвивалося у цехах й гільдіях. Середньовічні цехи були не лише економічними союзами, але і релігійними та соціальними. Гільдійно-цехове страхування розв'язувало питання про надання

взаємодопомоги, ґрунтуючись на принципах страхування професійних спілок, проте в угодах ні умови, ні розмір виплат у разі настання нещасного випадку не обговорювалися. З часом завдяки запровадженню регулярних внесків, встановленню переліку страхових випадків, при настанні яких передбачалось відшкодування з страхуванням ступеня ризику, гільдійно-цехове страхування вдосконалювалося. Передбачалися розмір виплат та взаємодопомога членів гільдій або цехової каси в обмеженні збитків, спричинених стихійними лихами, грабежами.

1310 року в порту міста Брюгге, що вважався одним із найбільших у Європі центрів ремесла і міжнародної торгівлі, була створена «страхова палата», яка здійснювала захист майнових інтересів ремісничих гільдій та купців. Про спробу в законодавчому порядку обмежити ризик заморської торгівлі свідчить і морський поліс, датований 1347 роком, який вважається одним з перших. Торговецьке судно «Санта-Клара» отримало його, здійснюючи перевезення вантажу на о. Майорка. Досить своєрідно в ньому визначались обов'язки страхувальника й страховика щодо внесення страхової премії, яка сплачувалася страхувальником до початку морського рейсу і в разі вдалого завершення залишалась у страховика. Якщо ж під час плавання корабель піддається нападу чи стихійному лиху, яке спричиняє втрату корабля і вантажу, страховик повертає сплачену страхувальником страхову премію у подвійному розмірі. При цьому страхова виплата залежала не від завданих власником товару збитків, а лише від розміру страхової премії. «Товариства взаємного страхування володарів суден» створюють для цього спеціальний фонд за рахунок щорічних членських внесків, не маючи при цьому на меті отримання будь-якого доходу [12].

Для гільдійного страхування більш пізнього періоду характерне виділення із загального фонду спеціальних (сирітських, удовиних) фондів. Крім того, порівняно з античним таке страхування визначалося більшою широтою страхового забезпечення, перелік страхових випадків охоплював майже всі підстави сучасного страхування. Окрім вищезгаданих організацій професійно-корпоративного характеру, в середньовічному суспільстві існували ще деякі явища страхового характеру, а саме: общинно-родова взаємодопомога та різні державні страхові підприємства, пов'язані з особливостями розвитку окремих країн та регіонів [13].

Урбанізація міст і населених пунктів збільшувала небезпеку одноразової загибелі або пошкодження майна від стихійних лих, особливо це стосується пожеж.

Закономірним є виникнення перших страхових організацій, діяльність яких спрямована на недопущення небезпеки та зменшення її наслідків. «Мотивом для їх створення, можливо, була й Велика Лондонська пожежа, наслідками якої стало створення в Лондоні «Вогневого офісу» для страхування будинків та інших споруд» [14].

Отже, можна зробити висновок, що в XVII столітті відбувається формування перших сучасних форм страхової діяльності. Так, 1667 року, пишуть Ю. Журавльов та І. Секерж, у місті Христіанія (Осло) була започаткована Норвезька Бранд-каса, 1696 року створене англійське страхове товариство «Співдружність»,

яке проіснувало до 1905 року. Потім воно було придбане іншою лондонською компанією — «Коммершнал Юніон», що активно працює на страховому ринку й зараз [15].

Аналіз розвитку страхування в Україні треба робити з урахуванням того, що еволюція страхування та його правове регулювання тісно пов'язані із розвитком держав, що в той чи інший період історії мали політичний вплив на території сучасної України.

У науковій літературі дослідження історії виникнення, становлення та розвитку інституту страхування в Україні в дослідників починається з XVIII століття з появою у Росії перших філій іноземних страхових товариств. Водночас витоки страхування знаходять ще задовго до існування Росії — у Київській Русі.

Історію страхування як правового інституту на території України можна поділити на чотири великі періоди: «доісторичний (попередній)» період; період зародження і становлення страхування як організаційного, економічного й правового інституту (друга половина XVIII — початок XX ст.); становлення інституту страхування в «радянський» період (1917–1991); сучасний період — після набуття Україною незалежності.

Своєрідними правилами страхування є норми «Руської правди», вважає Л. І. Рейтман [16], з чим не погоджуються інші автори, зокрема В. К. Райхер [17]. С. Рибников, наприклад, вважає, що відносини, подібні до страхових, існували в Русі, де розвивалася і процвітала торгівля з іншими країнами. Саме ризикований характер життєдіяльності людей (випадковість надзвичайних подій і нерівномірність заподіяння збитків) міг сприяти виникненню відносин з розкладки ризику настання шкоди між певним колективом осіб, які, наприклад, займалися торгівлею [18].

Більш упевнено можна стверджувати про існування витоків страхування в «Руській правді», яка дає цікаві відомості про законодавство X–XI століть. Саме нормами ст. ст. 3–6 встановлювалася матеріальна відповідальність у вигляді відшкодування збитків общиною за вбивство. «Якщо хто вб'є княжого мужа, здійснивши на нього напад, і вбивцю не буде спіймано, то платить за нього 80 гривень та округа, де знайдений вбитий. Якщо ж вбитий — проста людина, то округа платить 40 гривень» — ст. 3. «Якщо вбивство здійснене навмисне, в спорі або при людях, то вбивця сплачує віру також з допомогою округу» — ст. 6. «Якщо ж відмовиться від участі в сплаті дикої віри, тому округа не допомагає у сплаті за нього самого, і він сам за себе тоді платить» — ст. 8 [19]. У літературі висловлений погляд, що ці правовідносини уособлюють правила страхування [20]. Водночас посилення на практику воєнно-торгових походів і трактування колективної відповідальності селянської общини як договірно-страхової, на думку В. К. Райхера, не є переконливим [21].

Можна стверджувати, що страхові основи в «доісторичний (попередній)» період були не випадковим явищем, а звичним інститутом у сфері господарювання. У цих випадках бачимо одну мету — забезпечення відшкодування збитків від стихійних лих та інших небезпечностей кожному з учасників торгового

колективу разом, за рахунок усіх його членів. Характерною є також одна особливість у цей період: тут немає ще регулярності страхових платежів, які вносилися б у загальну касу. Організація страхового фонду, що виражається в зобов'язаннях відшкодовувати збитки в порядку наступної розкладки, являє собою старовинну форму страхування. Надалі страхування набуває більш досконалої форми, тобто воно будується на основі регулярних платежів, що приводять до акумуляції (накопичення) грошових коштів та створення страхового фонду [22].

Історія виникнення і розвитку страхування в Україні залишається недостатньо дослідженою. У літературі прийнято брати за об'єкт дослідження період з XVIII ст., пов'язаний із появою на території Росії перших страхових компаній. Однак Росії належала далеко не вся територія сучасної України, тому найбільш недослідженою залишається історія виникнення та існування інституту страхування на західних територіях нашої держави, де нормативні акти та звичаї формувалися під польсько-литовським, німецьким та австро-угорським впливами.

Другому історичному періоду становлення інституту страхування притаманне те, що цивільне право Росії та України першої половини XVIII ст. значною мірою перейняло багато західноєвропейських правових традицій та інститутів. Починає більш чітко простежуватися індивідуалізація приватних майнових і зобов'язальних прав. Закон як джерело прав та обов'язків стає панівним, а традиційні й звичайні норми відходять на другий план. В Україні в період Гетьманщини джерелами права були нормативні акти польсько-литовського походження, збірники магдебурзького права, норми церковного права, а після приєднання України до Росії одним з нових джерел чинного права стали законодавчі акти місцевої автономної влади, а також джерела російського права [23].

До Росії класичне страхування прийшло із Західної Європи у XVIII ст. і виявилось виникненням іноземних (англійських) страхових компаній. Проте з 1786 р. маніфестом Катерини II була встановлена державна монополія на страхову діяльність і почали створюватися державні страхові товариства [24].

На теренах Австрійської імперії з ініціативи польської громадськості 1861 р. було засноване Краківське товариство взаємного страхування, популярно назване «Флоріанкою», яке охоплювало Галичину, Буковину, плануючи поширити свою діяльність на територію Волині, Поділля та Центральної України.

Разом з тим 1867 року було прийнято Закон «Про товариства», а 1873-го — Закон «Про кооперативні спілки», що дало змогу українським підприємцям створити власне страхове товариство. 9 грудня 1891 року було прийнято рішення про відкриття «Дністра» як кооперативного товариства взаємного страхування [25]. Проте наприкінці XIX століття страхування життя не мало такої ж популярності серед українського населення, як страхування від вогню. Тому вищезгадане товариство «Дністер» самостійно не здійснювало особистого страхування, а лише виступало агентом краківського товариства «Флоріанка».

За період з початку XX століття до 1917 р. із формуванням системи джерел права активізувалася і законотворчість, у тому числі було зроблено спроби

(наприклад, у 1879, 1903 і 1906 рр.) кодифікувати страхове право, які закінчилися на рівні опублікованих проектів, тому головними джерелами страхового права були різноманітні статuti, адміністративні розпорядження (полісні умови), розкидані у Зводі законів окремі норми, звичаєве право, судова практика і діюче на приєднаних до Росії територіях їхнє власне право.

Якщо страхування кінця XIX століття можна було охарактеризувати невтручанням уряду в господарське життя й відсутністю державного регулювання, то з початку XX століття соціальна потреба в страхуванні, а разом з нею і масштаби страхової діяльності вимагали вжиття заходів щодо державного страхового нагляду, який мав фінансову мету для поповнення доходів казни від оподаткування і виражався в створенні системи загальних правил економічної поведінки на страховому ринку. Кінець другого історичного періоду розвитку страхування позначався тим, що відміна кріпосного права, реформування економіки та лібералізація суспільних відносин зумовили розвиток приватного підприємництва, а разом із ним і розвиток страхової справи в Росії та Україні. Таким чином, на початок XX століття в Росії почала складатися певна система страхування. Хоч і надалі на страхування негативно вплинули соціально-економічні зміни, викликані Першою світовою війною, що призвело до кризи всієї фінансової системи, зокрема страхового ринку, зазначена система продовжувала діяти, хоч і з деякими вадами. Незважаючи на посилення законотворчої діяльності в галузі страхування, на економічний стан, що склався після Лютневої революції 1917 р. в Росії, негативно вплинули руйнівні наслідки Першої світової війни, внутрішньополітичні труднощі, які підірвали грошову систему держави, що згубно позначилося й на страховому ринку Росії та України. В. В. Аленічев підкреслює, що, незважаючи на активну законотворчість на початку XX століття у зв'язку із вказаними подіями, страхова система не встигла сформуватися в цей період [26]. Однак ми погоджуємося з тим поглядом, що не можна оцінити той чи інший правовий інститут з позицій сучасного його стану. Жоден правовий інститут не зароджувався у завершеному вигляді, а розвивався довгий час, поки не постав перед сучасниками в сьогоденному його змісті [27].

У роки радянської влади страхування розвивалося нерівномірно. З 1917 до 1958 року страхування здійснювалося монополістом — Держстрахом і було жорстко централізоване. Джерела радянського страхового права В. І. Серебровський поділяє на 6 груп [28]. З 1958 року страхова справа передається до відання союзних республік, а протягом 1967–1991 років система існувала як союзно-республіканська [29].

Такий екскурс показує нам історичну обумовленість страхової справи в Україні та підтверджує той факт, що теперішнє не ізольоване від минулого. Досліджуючи джерела правового регулювання, В. І. Граб зазначає, що «незнання історії з будь-якого питання, в тому числі і в праві, призводить до зайвих суперечок та помилок» [30]. У той же час, розглядаючи історичні джерела правового регулювання страхових правовідносин, слід пам'ятати про той факт, що тривалий час територія сучасної України перебувала в правовому полі Росії,

Австро-Угорщини, Польщі та інших держав, а також потрібно враховувати особливості розвитку економіки України, яка здебільшого була залежною від економічного розвитку цих країн.

Література

1. Кіпашук Л. Історико-правовий аналіз передумов виникнення страхування // Підприємство, господарство та право. — 2001. — № 12. — С. 60.
2. Мейер Д. И. Русское гражданское право. — М., 2000. — С. 681–682.
3. Англійсько-російський словник. — К., 1993. — С. 116.
4. Французько-російський і русько-французський словарь. — М., 1998. — С. 25.
5. Русско-пемсцький словарь. — М., 1981. — С. 630.
6. Райхер В. К. Обществоно-исторические типы развития страхования. — М., 1947. — С. 30.
7. Шершневич Г. Ф. Курс торгового права. Т. 2. — СПб., 1908. — С. 357.
8. Райхер В. К. Вказ. праця. — С. 31.
9. Гвоздеко А. А. Основы страхования: Учебник. — М., 1999. — С. 8.
10. Там само. — С. 32.
11. Васильев Г. В., Шигильчева С. А. История страхового дела в России: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 14.
12. Журавлев Ю. М., Секерж И. Г. Страхование и перестрахование (теория и практика). — М., 1993. — С. 3.
13. Шимишова М. Я. Государственное страхование в СССР. Правовые вопросы. — М., 1989. — С. 13.
14. Кіпашук Л. Вказ. праця. — С. 62.
15. Журавлев Ю. М., Секерж И. Г. Вказ. праця. — С. 5.
16. Рейтман Л. И. Личное страхование в СССР. — М., 1969. — С. 26.
17. Райхер В. К. Вказ. праця. — С. 77.
18. Рыбников С. О. Очерки из истории страхования в России // Вестник государственного страхования. — 1927. — № 19. — С. 111–112.
19. Рубин Ю. Б., Солдаткин В. И. Страховой портфель (Книга предпринимателя. Книга страховщика. Книга страхового менеджера.) — М., 1994. — С. 112.
20. Рейтман Л. И. Вказ. праця. — С. 26.
21. Райхер В. К. Вказ. праця. — С. 40–41.
22. Шимишова М. Я. Страхование: история, действующее законодательство, перспективы. — М., 1989. — С. 8.
23. Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини. — Львів, 1998. — С. 6–14.
24. Алещичев В. В. Страховое дело России в XX веке // Страховое ревю. — 2000. — № 1. — С. 29.
25. Клапків М. С. З історії зародження національного страхового ринку // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 88.
26. Там само. — С. 29.
27. Гришаев С. П. Страхование в нормативных актах Российской Федерации и зарубежных стран. — М., 1993. — С. 126.
28. Серебровский В. И. Очерки советского страхового права. — М., 1926. — С. 20.
29. Сфимешко К. О. Розвиток законодавчої та нормативної бази страхування та облік його операцій // Фінанси України. — 1998. — № 4. — С. 4.
30. Граб В. І. Історичні джерела права. — Полтава, 1998. — С. 3.